

ASPECTE ALE EFICACITĂȚII STILULUI ÎN *RETORICA* LUI ARISTOTEL

Aspects of the Style Efficacy in Aristotle's Rhetoric

Eugeniu NISTOR¹

Abstract

Book III of Aristotle's "Rhetoric" consists of 19 chapters and develops, in a first phase, various aspects regarding style, focusing on the oratorical action itself - *pronuntiatio* and *actio*, although the latter is resumed strictly to declamation; further on, during the second phase, the constituent parts of the discourse are subjected to an elaborate analysis. Aristotle's systemic construction, based on the persuasive categories of Rhetoric, will represent the foundation of the New Rhetoric as a theory of argumentation, in the view of professor Chaïm Perelman and his assistant, Lucie Olbrechts-Tyteca, authors of the "Treatise on Argumentation" (Brussels, 1958).

Keywords: oratorical style, qualities, stylistic corectness, effects, forms, proof

Abordând problema stilului, filosoful explică necesitatea celui implicat într-un discurs nu doar de a-și structura cât mai bine conținutul ideilor, ci și de a se folosi un stil adecvat situației reflectate, „căci nu este de ajuns faptul de a avea cele pe care este necesar a le spune, ci trebuie și acest lucru, anume cum este nevoie de a spune, iar asta contribuie mult la faptul ca discursul să pară de un anumit fel.”²

Cum nu se poate raporta la nici un tratat privitor la stilul oratoric, Aristotel constată o anumită apropiere între *declamațiune și oratorie*, pe de o parte, și *poezie*, pe de alta: „este limpede așadar, că și în retorică este un lucru de acest fel ca și în poetică...”³ Astfel încât oratorul trebuie să aibă în vedere următoarele: 1. faptele însăși la care se referă, din care rezultă aspectul lor persuasiv; 2. dispunerea acestora într-un anumit stil și 3. locurile strict legate de acțiunea discursivă, „or, acțiunea aceasta constă în voce, anume cum trebuie uzat de ea pentru fiecare pasiune în parte, ca de exemplu, când înaltă, când joasă, ori medie, și, de asemenea, cum trebuie uzat de intonații, ca de pildă ascuțită, gravă sau medie, precum și de care ritmuri este nevoie de a se folosi potrivit cu fiecare împrejurare. Căci trei sunt lucrurile despre care examinează interpreții; or, acestea sunt volumul, armonia, ritmul.”⁴ Interpreții obțin premiile la concursuri iar actorii devin mai importanți decât autorii textelor poetice și dramatice, astfel încât chiar dacă subiectul stilului „pare să fie vulgar”, el contează în retorică, deoarece și el participă la *formarea opiniei* – ținta întregului discurs.

Efectele stilului seamănă întrucâtva cu jocul actorilor, ca acțiune, dar acesta ține de domeniul artelor iar „discursurile scrise valorează mai mult prin stil decât prin gândire.”⁵ Filosoful face distincție între stilul poeziei și cel al prozei, arătând că dacă la începuturile ei

¹ Lector univ. dr, Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș

² Aristotel, *Retorica*, ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, note și comentarii de Ștefan-Sebastian Maftai, Editura Iri, București, 2004, p. 297

³ *Ibidem*

⁴ *Ibidem*

⁵ *Ibidem*, p. 299

oratoria mai îm-brățișase forme poetice, evidente la Gorgias, apoi s-au întâmplat alte modificări esențiale: textele autorilor de poezie au evoluat stilistic, aceștia renunțând la expresiile arhaice, care ornau stilul tragediilor timpurii.

Pledoaria lui Aristotel este pentru folosirea, în cadrul discursurilor, a unui stil „virtuos”, axat pe două *calități importante: limpezimea și adecvarea*. Prima calitate este obținută prin uzitarea termenilor simpli în sensul lor obișnuit și natural, „căci ceea ce este natural este persuasiv, însă ceea ce este artificial este contrariul...”⁶ Sau, după cum afirmă acesta, într-o altă scriere de-a lui: „Darul cel mai de preț al graiului e să fie limpede, fără să cadă în comun.”⁷ A doua calitate este dată fie de *folosirea neologismelor*, care îi imprimă discursului o anumită elevație, fie de preferința pentru *metafore*, care necesită a fi strict adecvate intenționa-lității discursive, adică „dacă vrei să împodobești, trebuie să procuri metafora din ceea ce este cel mai bun dintre lucrurile aflate în același gen, iar dacă vrei să blamezi, atunci din cele mai rele lucruri...”⁸ Regulile se aplică atât în proză cât și în poezie, o bună parte a acestora fiind enumerate și în *Poetica*, filosoful subliniind că „trebuie exprimate și epitete și metafore potrivite. Or, aceasta va rezulta din analogie; de nu, va părea un lucru nepotrivit prin aceea că contrariile sunt manifeste mai ales unele față de altele.”⁹ Iar, cum folosirea echilibrată a provincialismelor, a metaforelor și a altor podoabe lingvistice, pot duce ușor la evitarea „barbarismelor” și a „vulgarității”, după cum folosirea cuvintelor comune îi va imprima stilului claritate, el recomandă ca graiul oratorului „să fie rezultatul unui amestec al tuturor acestor elemente.”¹⁰

Reliefarea virtuților stilului nu înseamnă însă și evitarea recunoașterii unor aspecte defectuoase ale acestuia, pe care filosoful le depistează într-o serie de exprimări marcate de platitudine, reci și lipsite de elan, în opoziție cu cele inedite, proaspete și cu mare încărcătură expresivă. O explicație obiectivă este oferită pentru *răceala stilului*, prezentând acest specific în patru ipostaze, și anume: când sunt folosite cuvinte compuse („cerul cu multe fețe”, „pământul cu piscuri înalte”, „țărâm cu margine strâmtă”), când vorbitorul adoptă formulări neobișnuite („lingușitori ingenioși în a minți”, „sufletul umplut de mânie, iar fața devenită de culoarea focului”, „fundul albastru al mării”) sau unele neologisme („un bărbat enorm”, „stimulat prin mânia excesivă a gândirii”, „un bărbat devastat”). Apoi, cea de-a treia situație în care se vedește răceala stilului, rezultă din utilizarea epitetelor, „fie de cele lungi, fie de cele inoportune, fie de cele frecvente.”¹¹ Iar cea de-a patra situație în care expresiile pot crea o atmosferă glacială se datorează utilizării unor metafore nepotrivite, marcate de ridicol, precum cele aparținându-i lui Gorgias: „acțiuni proaspete și sângerânde”, „tu ai semănat pe de o parte aceste lucruri în chip rușinos, iar pe de altă parte le-ai cules în mod nefericit.”¹²

⁶ *Ibidem*, p. 301

⁷ Aristotel, *Poetica*, ediția a III-a, îngrijită de Stella Peticel, studiu introductiv, traducere și comentarii de D. M. Pippidi, Editura Iri, București, 1998, p. 95

⁸ Aristotel, *Retorica*, p. 303

⁹ *Ibidem*

¹⁰ Aristotel – *Poetica*, p. 96

¹¹ Aristotel, *Retorica*, p. 309

¹² *Ibidem*

Adâncind cercetările stilistice, filosoful grec aprecia-ză că și comparația este o metaforă, dar o metaforă lărgită, astfel „încât toate câte vor fi desemnate ca metafore, dacă sunt apreciate, este limpede că tot ele vor fi și comparații, iar comparațiile sunt niște metafore care solicită explicație.”¹³

Corectitudinea stilistică se realizează prin respec-tarea a cinci reguli de bază: 1. prin utilizarea corespunzătoare a particulelor conective, a conjuncțiilor; 2. prin folosirea unor termeni proprii, specifici, și nu generali; 3. prin antrenarea unor termeni clari, lipsiți de ambiguitate – aici Aristotel vorbind despre perifrază care, „fiind lungă, înșeală, iar auditorii simt întocmai ceea ce încearcă mulți în preajma prezicătorilor; într-adevăr, când aceștia pronunță cuvinte ambigue, ei își dau asentimentul...”;¹⁴ 4. prin determinarea genurilor lucrurilor cu precizie (masculin, feminin și neutru); 5. prin denumirea corectă a numărului lucrurilor (multe, puține sau unul singur). Atât compozițiile vorbite, cât și cele scrise, trebuie să aibă calitatea de a fi rostite cu ușurință, aceasta presupunând un număr restrâns de particule conective și folosirea corectă a semnelor de punc-tuație.

Grandoarea sau demnitatea stilului se obține, conform filosofului, prin: 1. folosirea descrierii în locul numelui; 2. când există ceva indecent („rușinos”) în definiție, se va folosi numele; 3. ilustrarea expunerii cu metafore și epitete (dar evitându-le pe cele poetice); 4. uneori se utilizează pluralul pentru singular; 5. evitarea de a alătura mai mulți termeni cu un singur articol (exemplu: nu „a femeii celei a noastre” ci, mai concis, „a femeii noastre”);¹⁵ 6. folosirea particulelor conective, care pot fi omise pentru a asigura concizie expunerii, dar numai cu condiția de a nu afecta „legăturile logice”; 7. amplificarea expunerii prin procedeul epitetelor cu valoare negativă.

Stilul adoptat de către vorbitor trebuie să se potrivească cu subiectele propuse: „Este patetic stilul unui om mâniat, dacă există ultraj, cel al unui om indignat care se ferește și să menționeze dacă există acțiuni lipsite de pietate și rușinoase, stilul în mod admirativ, dacă există fapte laudabile, cel în mod umil, dacă sunt acțiuni vrednice de milă și, în legătură cu celelalte situații, la fel.”¹⁶ Stilul cel mai potrivit este conform vârstei, genului (femeie sau bărbat), neamului și specificului auditorilor, adică în relație directă cu „o dispoziție stabilă” a publicului, iar „dacă oratorul exprimă și cuvintele familiare dispoziției stabile, va realiza caracterul.”¹⁷ Sfatul gânditorului este ca vocea și gesturile oratorului să nu se armonizeze perfect cu maniera stilistică adoptată, deoarece atunci ar ieși în relief artificialitatea vorbirii, și discursul ar fi neconvingător.

Forma stilului adoptat trebuie să fie conform unui anumit ritm, căci dacă este metric nu are putere persuasivă. Ritmul rostirii determină o armonie a discursului, chiar o structură coerentă a acestuia, filosoful enumerând și diferitele tipuri de ritm, adoptate conform modurilor de comunicare preferate de orator: 1. ritmul eroic, numit și dactilic

¹³ *Ibidem*, p. 313

¹⁴ *Ibidem*

¹⁵ *Ibidem*, p. 317

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ *Ibidem*, p. 319

sau hexametric; 2. ritmul iambic, potrivit cu conversația obișnuită; 3. ritmul trohaic, asemuit cu dansul comic și parodic; 4. peanul, potrivit doar parțial discursurilor, fiind utilizat cu eficiență la începutul și sfârșitul frazelor. Apoi, Aristotel scrie despre afirmarea în oratorie a două tipuri de stilistici: *stilul continuu*, specific poezilor vechi, și *stilul periodic*, care poate fi înțeles ușor, deoarece are un început și un sfârșit, fiind alcătuit din mai multe „membre” (propoziții subordonate). Nu fără o urmă de orgoliu, filosoful se referă la *cuvintele spirituale* și *cuvintele renumite*, care sunt compuse de cel „înzestrat natural sau cel format prin practică, pe când a le arăta ține de această cercetare științifică.”¹⁸

Aspectele analizate, în continuare, sunt „*istefimea*” *stilului și puterea lui argumentativă* – calități obținute prin utilizarea unor cuvinte „spirituale”, care pot asigura o mai bună cursivitate și vivacitate stilistică. În același context, Aristotel se referă la *metaforele poetice*, la *comparațiile* și *silogismele retorice*, care pot fi mai potrivite pentru învățatură, așa cum, de altfel, și consemnează că: „stilul și entimemele spirituale sunt cele care ne produc o instruire promptă.”¹⁹ O misiune de bază a oratorului constă, uneori, în redarea unei situații în plină activitate, iar această „performanță” este de apreciat când el reușește, printr-o bună instrumentare a metaforei, să facă lucrurile neînsuflețite să par a fi însuflețite, ca în versurile lui Homer: „piatra nerușinată se rostogolea din nou pe pământ”, „săgeata a zburat” etc.²⁰

Discursului i se adaugă alte și alte *elemente semnificative* sub aspect stilistic (glume, ironii, jocuri de cuvinte, metafore, comparații, hiperbole, apoftegme, cimilituri, proverbe, paradoxuri etc.), capabile de surprize și de a-i face pe auditori de a avea situația retorică *pusă* chiar „în fața ochilor”.

Folosirea unui stil sau a altuia este dictată de situație și de subiect, gânditorul făcând distincție între cele două tipuri de discurs: 1. stilul dezbaterii, potrivit celor trei genuri ale retoricii, și 2. stilul propriu limbii scrise, acesta fiind „foarte precis” și presupunând ajutorul logografilor, pe când primul este recomandabil doar „pentru acțiunea retorică.”²¹ Apoi, primul tip de stil se împarte, la rândul lui, în stilul discursului deliberativ (demonstrativ), semănând, întrucâtva, „cu desenul în perspectivă; căci, cu cât mulțimea este mai numeroasă, cu atât este mai îndepărtat de locul de unde se privește...” iar cel de-al doilea, stilul discursului judiciar, care, de regulă, „este mai riguros.”²²

Apoi, referindu-se la cele două părți ale discursului: *expozițiunea* și *demonstrația*, filosoful subliniază *necesitatea adoptării unei diviziuni a discursului*, ceva similar metodei stabilite anterior de către Isocrate, aceasta fiind: *exordiu*, *afirmație*, *confirmație* și *epilog*. Analiza este aplicată, apoi, fiecăreia dintre părți. Astfel, exordiul, ca fază incipientă a discursului, seamănă cu prologul în poezie sau cu preludiul cântecului la flaut. Dar și exordiurile se diferențiază între ele pe genurile de discurs: așa, *exordiul discursului epidictic* este pronunțat pe elogiul sau pe blam; în schimb, cel *al discursului judiciar* este similar cu „prologurile

¹⁸ *Ibidem*, p. 327

¹⁹ *Ibidem*, p. 329

²⁰ *Ibidem*, p. 333

²¹ *Ibidem*, p. 339

²² *Ibidem*, p. 341

dramelor și cu preambulurile poemelor epice”²³; iar *exordiul discursului deliberativ* provine din cel al discursului judiciar, nefiind strict necesar și având mai mult un rol ornamental. Dar, cum exordiul discursurilor epidictice poate fi de acuzare (atac) sau respingere (apărare), Aristotel dă unele sfaturi privind mijloacele prin care pot fi înlăturate insinuările răuvoitoare și supozițiile defavorabile enunțate de părți.

Înainte însă de desfășurarea tirurilor argumentative propriu-zise, este necesară povestirea faptelor și, deci, Stagiritul abordează *problema narațiunii* care, împreună cu *confirmarea* și *respingerea*, face parte din „corpul” discursului. Aceasta în discursurile epidictice nu trebuie să fie continuă, ci în trepte, cuprinzând în detaliu relatarea acțiunilor; în genul judiciar este necesară o narare foarte limpede a subiectului și cât mai scurtă posibil, deoarece „nu trebuie pierdut timpul cu ceea ce este unanim recunoscut...”²⁴ Ar fi de preferat ca accentul să cadă pe relatarea acelor fapte care produc compasiune sau indignare, după cum narațiunea se poate întări prin exprimarea intențiilor și caracterelor etice, a scopurilor și trăsăturilor morale, uneori și a celor afective, mult mai eficiente decât cele de calomniere, care nu onorează „funcția celui care consiliază.”²⁵

Dovezile aduse în genul deliberativ scot în prim-plan: faptele petrecute, daunele pricinuite și controversa dintre părți. Tot în cadrul acestui gen *amplificarea* devine un bun mijloc de susținere a cauzelor nobile și folositoare, cu condiția ca faptele relatate să fie credibile; în situația în care adversarul face afirmații false, „acestea sunt în mod evident indicii că el minte și în privința celorlalte chestiuni”²⁶, ele constituindu-se, ulterior, în dovezi favorabile celeilalte părți. Tot aici Aristotel subliniază importanța deosebită a *exemplor* (în discursul deliberativ), în schimb găsește că discursului judiciar i se potrivesc mai bine *entimemele*, motivând această cerință prin faptul că „primul se referă la viitor, așa încât este necesar să procure exemplele din faptele petrecute; al doilea, în schimb, se referă la faptele existente sau nonexistente, unde există mai ales demonstrație și necesitate; căci trecutul implică necesitate.”²⁷ Iar, în acest ultim caz, entimemele nu trebuie să survină în serie, ci „amestecate”, spre a nu duce la controverse neplăcute; de asemenea, ele trebuie să alterneze cu pasiunile, „căci entimema fie că va exclude pasiunea, fie că va fi enunțată inutil,”²⁸ fără a fi folositoare în „blindarea” laturii etice a discursului. Filosoful recomandă *utilizarea maximelor*, care pot constitui atât „substanța” dovezii, cât și cea a narațiunii, având în plus și un important conținut moral.

Comparând cele trei genuri, Aristotel constată că discursul deliberativ, care se ocupă de viitorul incert, este mai dificil decât cel judiciar, preocupat de trecutul marcat și consumat ca atare, acesta din urmă având posibilități narative mai bune. Atunci când oratorul are dovezi de prezentat, el trebuie să vorbească atât etic, cât și demonstrativ, iar dacă nu aduce entimeme, atunci trebuie să-și orienteze tirul expunerii pe un traseu etic,

²³ *Ibidem*, p. 347

²⁴ *Ibidem*, p. 355

²⁵ *Ibidem*, p. 357

²⁶ *Ibidem*, p. 359

²⁷ *Ibidem*

²⁸ *Ibidem*

căci, chiar virtuos fiind, „i se potrivește mai degrabă să se arate bun, decât să arate că discursul este riguros.”²⁹ Tot în această secțiune filosoful este de părere că *entimemele refutative* sunt de preferat celor demonstrative întrucât, atunci când respinge argumentele adversarului, oratorul își prezintă propriile sale dovezi și este pregătit anticipativ „să răspundă la argumentele contrarii, respingându-le sau dărâmându-le dinainte.”³⁰ Cum discursul antrenează și caracterul moral al vorbitorului iar acesta, dacă s-ar referi la propria persoană, ar da naștere „fie la invidie, la prolixitate, fie contradicție, iar a vorbi despre altul – fie defăimare, fie grosolănie” – mai potrivit ar fi să procedeze cu tact și să recurgă la o altă persoană care să transmită afirmațiile prea favorabile sau prea critice. Eficiența argumentativă a entimemelor sporește când acestea sunt transformate în maxime, ca în exemplul furnizat de Stagirit: „într-adevăr, dacă oamenii trebuie să se reconcilieze când reconcilierile sunt cele mai utile și mai avantajoase, trebuie să se reconcilieze când sunt fericiți.”³¹ Într-o scurtă secțiune din *Topica*, intitulată „Cum devine cineva un dialectician exercitat și abil”, el arată că „pentru o asemenea treabă este necesară o bună dispoziție naturală, iar această dispoziție naturală este tocmai aceea care ne face în stare să alegem adevărul și să evităm falsul.”³² Deși pledoaria filosofului este, de această dată, axată pe elemente de logică, procedeul se potrivește și oratoriei, deoarece – scrie el – atunci „când recapitulăm discuțiile, trebuie să le dăm o formulare universală, chiar dacă respondentul a argumentat în sens particular. Căci și în acest chip putem face dintr-un singur argument mai multe. Tot așa se procedează în retorică prin entimeme.”³³

Abordând delicata problemă a *interogației*, filosoful arată că este oportun a întreba doar atunci când o premisă este clară și există șansa ca oponentul să-i ofere oratorului și cealaltă premisă, astfel încât acesta să poată enunța concluzia. Pe de altă parte, retorul trebuie să fie pregătit să dea răspunsurile potrivite (nu prea scurte, totuși), fie la întrebări ambigue, fie la cele care conțin contradicții în sine.

Dar nu trebuie neglijată *importanța glumelor* într-o dezbatere publică, acestea având rolul, conform spuselor sofistului Gorgias, de „a distruge seriozitatea adversarilor prin râs, și râsul – prin seriozitate,”³⁴ însă, și sub acest aspect trebuie procedat cu discernământ, deoarece este mai bine ca oratorul să folosească *ironia*, „mai demnă de omul liber decât bufoneria; căci, pe de o parte, cel ce recurge la ironie face o glumă în vederea lui însuși, pe de altă parte, bufonul – în vederea altuia.”³⁵

Ultimul aspect abordat în tratatul aristotelic este cel al *perorației* sau *epilogului* în discurs, care se compune din patru elemente determinative în ceea ce privește posibilitățile oratorului; astfel acesta poate: 1. să-și facă auditoriul favorabil pentru sine și defavorabil oponentului, arătând că el este cel bun și celălalt, cel rău; 2. să amplifice sau, dimpotrivă,

²⁹ *Ibidem*, p. 361

³⁰ *Ibidem*

³¹ *Ibidem*, p. 363

³² Aristotel, *Organon, II, Analitica secundă, Topica, Respin-gerile sofiste*, traducerea, studiu introductiv și note de Mircea Florian, notiță introductivă la *Respingerile sofiste* de Dan Bădărău, Editura Iri, București, 1998, pp. 533-534

³³ *Ibidem*, p. 535

³⁴ Aristotel, *Retorica*, p. 365

³⁵ *Ibidem*

să atenueze faptele narate; 3. să inducă publicului o anumită predispoziție afectivă, transmițându-i și imprimându-i în suflet unele acțiuni, ca: milă, indignare, mânie, ură, invidie, emulație, spirit euristic etc.; 4. rememorarea și recapitularea celor expuse anterior, cu precizarea clară a oratorului că în discursul său a demonstrat cauzele enunțate în exordiu, referitor la subiectul respectiv. De regulă, în această etapă *sunt comparate argumentele oratorului cu cele invocate de către adversar*, fiind recomandabil a se folosi, ca mijloace conexe, ironia sau interogația.

Cât privește stilul expunerii, după Aristotel ar fi mai potrivit unul grav și sacadat, obținut prin eliminarea conjuncțiilor, care subliniază mai bine ideea de epilog, ca în exemplul: „am spus, ați ascultat, posedați chestiunea, judecați.”³⁶ Așadar, perorația este chiar concluzia unui discurs, ea luând, adesea, prin recapitularea principalelor probe, caracterul unui ultim efort al vorbitorului de a convinge publicul, utilizând diverse mijloace (de la cele emoționale, la cele care insuflă avânt și patetism), în vederea atingerii scopului propus.

În final, ne mai rămâne să recunoaștem redevabila structură argumentativă a *Retoricii* lui Aristotel și actualitatea ei de necontestat. Ea este fundația pe care se va clădi în secolul al XX-lea *noua retorică*, ca *teorie a argumentării*, „asociații” Stagiritului, peste secole, fiind profesorul Chaïm Perelman și strălucita sa asistentă, Lucie Olbrechts-Tyteca, autorii *Tratatului de argumentare. Noua retorică* (Bruxelles, 1958). Practic, prin această inițiativă, aceștia pledează pentru întoarcerea la *argument* și la *argumentare*, restabilind rostul dialecticii în discursul retoric, în textele și manifestările dialogice, în orice comunicare publică solemnă, în orice confruntare cu pretenții și, mai ales, în fundamentarea judecăților axiologice și psihosociologice.

BIBLIOGRAFIE

- Aristotel** – *Retorica*, ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, note și comentarii de Ștefan-Sebastian Maftei, Editura Iri, București, 2004.
- Aristotel** – *Poetica*, ediția a III-a, îngrijită de Stella Peticel, studiu introductiv, traducere și comentarii de D. M. Pippidi, Editura Iri, București, 1998.
- Aristotel** – *Organon, II, Analitica secundă, Topica, Respingerile sofiste*, traducerea, studiu introductiv și note de Mircea Florian, notiță introductivă la *Respingerile sofiste* de Dan Bădărău, Editura Iri, București, 1998.

³⁶ *Ibidem*, p. 367